

ETHNIC AND INTERETHNIC FEATURES IN THE MOURNING CEREMONIES OF CENTRAL ASIAN ARABS

Sherzod Abduganievich Iskandarov

PhD in History, Associate Professor

Department of Social Sciences

Tashkent Medical Academy

Iskandarov54@mail.ru

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: pilaf, meat, eggs, soup, joba, toppa, keskan osh dough, vermicelli, grain, fruits, and vegetables are abundant, with traditional foods based on wheat.

Abstract: This article analyzes the interethnic characteristics of traditions related to the mourning ceremonies of Central Asian Arabs and reflections on views related to the ceremonies.

Received: 20.06.25

Accepted: 22.06.25

Published: 24.06.25

МАРКАЗИЙ ОСИЁ АРАБЛАРИНИНГ МОТАМ МАРОСИМЛАРИДА ЭТНИК ВА ИНОЭТНИК ХУСУСИЯТЛАР

Шерзод Абдуганиевич Искандаров

Ижтимоий фанлар кафедраси

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) доцент

Тошкент тиббиёт академияси

Iskandarov54@mail.ru

Тошкент, Ўзбекистон

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: ош, гўшт, тухум, шўрбо, жоба, тўппа, кескан ош ҳамир, вермешел, дон, мева сабзавотлар кўп бўлиб, анъанавий таомлар бўғдой.

Аннотация: Мазкур мақолада Марказий Осиё арабларининг мотам маросимлари билан боғлиқ анъаналар иноэтник хусусияти ҳақида маросимга доир қарашлар ҳақида фикр-мулоҳазалар ҳақида таҳлил этилган.

ЭТНИЧЕСКИЕ И МЕЖЭТНИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В ТРАУРНЫХ ЦЕРЕМОНИЯХ АРАБОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Шерзод Абдуганиевич Искандаров

Кафедра социальных наук

Кандидат философских наук (PhD) по истории, доцент

Тошкентская медицинская академия
Iskandarov54@mail.ru
 Тошкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: плов, мясо, яйца, суп, жоба, топпа, тесто кескан ош, вермишель, зерно, много фруктов и овощей, традиционная еда основана на пшенице.

Аннотация: В данной статье проведен анализ межэтнических особенностей традиций, связанных с траурными церемониями арабов Центральной Азии, а также рассмотрены взгляды, связанные с этими церемониями.

Марказий Осиёда яшаб келаётган арабларнинг мотам маросимларини ўрганиш ва унинг ўзига хос хусусиятларини ўзбек, тожик, қozoқ, туркман, қирғиз ва бошқа миллат вакилларининг мотам маросимлари билан қиёсий таҳлил қилиш бугунги кундаги долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Этнографик тадқиқотларимиз вақтида арабларнинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ қилиш жараёнида биз кўпроқ оилавий маросимларнинг анъанавий мотам маросими билан боғлиқ жиҳатларини ўрганишга катта аҳамият қаратдик.

Умуман олганда, арабларнинг дафн маросими тўғрисидаги маълумотларни бир қатор олимларнинг илмий-тадқиқот ишларида учратиш мумкин. Жумладан, Э. У. Лейн, А. А. Хисматулин, В. Ю. Крюкова, М.А.Радионов, О. Бибилова, А. Лот каби олимлар томонидан арабларнинг мотам маросими махсус илмий таҳлил этилган. Мазкур тадқиқотда асосан, Марказий Осиёда яшаб келаётган араблар мотам маросимларининг туб ерли аҳоли ўзбек ва тожик халқларининг мотам маросимлари билан ўзига хос ассимиляцияга учраши билан боғлиқ жиҳатлари қиёсий таҳлил қилинди.

Дафн маросимининг кенг жамоатга асосланганлиги унинг моҳияти, жамиятда кишилар ўртасидаги муносабатлар характерини очишга имкон беради. Н. П. Лобачёва фикрига кўра, дафн маросимлари билан боғлиқ жараёнлар дунё халқларида ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб туради. Хусусан, арабларда мотам маросимида жамоа аъзолари асосий вазифаларни бажаришган.

Марказий Осиё ҳудудида олиб борилган кенг қамровли тарихий-этнографик илмий-тадқиқотларда республикада яшовчи ўзбеклар билан бирга турли элат ва миллатларнинг, хусусан, арабларнинг тарихи ва айрим урф-одатлари ўрганилган бўлса-да, оилавий маросимлар туркумига кирувчи мотам маросимлари махсус тадқиқ қилинмаган. Тарихдан маълумки, араб ва ўзбек халқининг ислом дини билан боғлиқ эътиқодий қарашлари, оилавий маросимлари кўп бўлиб, улар бир-бирлари билан ўхшаш жиҳатларга эга. Айнан ҳар икки халқ мотам маросимларига назар ташлар эканмиз, бу маросим билан боғлиқ турфа хил урф-одатларнинг ўзига хос исломий анъаналарини кенг жамоатчилик иштирокида ўтказилишини кузатиш мумкин. Айнан бу туркум маросимларда, бошқа оилавий

маросимлардан фарқли тарзда, жамоанинг назорати катта бўлган. Лекин шу билан бирга мотам маросимларидаги маросимий характердаги расм-русм, табу, урф-одатлар, уларни ўтказиш тарзи республикаимизнинг ҳар бир ҳудуди учун ўзига хос кўринишга эгадир .

Мотам маросим таом 3 кун шўрво қилишади ёки ош таёрлаш анъаналар уларда мавжуд эмаслигини таъкидлашди. Масалан айрим жойда ғилвинди айрим жойда гужжак деган овқатлари таёрланади, ўша мотам куни тайёрланади, бошқа пайт тайёрланмайди. Барча қўйилган овқатни ейдими, савоб учун келади. Овқатдан ташқари келган одамларга чой, ноз-неъмат, гугурт, совун берилмайди. Агар бир киши ўлса келган одамлар пул ташламайди. Мотам маросимга сарфланадиган барча нарса улар ўзи томонидан таёрлашмайди.

XX асрнинг 20–30-йилларида мафкуравий тарғиботда миллий анъаналарга, хусусан, мотам билан боғлиқ диний маросимларга салбий муносабат билдирилди. Умуман олганда, XX асрда ижтимоий-иқтисодий, маданий ва диний қадрият тушунчаларига бир ёқлама, мафкуравий ёндашиб келинди. Бироқ 90-йиллардан сўнг диний маросимларга катта эътибор қаратилди. Диний маросимлар қайтадан тикланиб, ўзига хос анъанавий урф-одат ва маросимларни ўтказишга эътибор берилди.

Халқ орасида табиий ўлим «ўз ажали билан содир бўладиган ўлим» деб ҳам юритилади. Кишилар доимо ҳаёт лаззатларидан баҳраманд бўлиб, фарзандлари ва яқинларининг бахти ва роҳатини кўриб, меҳнату машаққатларни енгиб, ўз оиласи, қариндошлари ва халқига хизмат қилиб, кексайиб, ўз ажали (ажал – арабча белгиланган вақт) билан ўлишни истайди.

Дала тадқиқотимиз даврида Қашқадарё вилояти Миришкор тумани Жейнов қишлоғи, Косон тумани Пўлати ва Арабхона қишлоқларида яшовчи араблар дафн ва мотам маросимларининг ўзига хос хусусиятлари, бир-биридаги фарқли ҳолатлар кузатилади. Аниқроғи, Косон ва Жейновда инсон вафотидан кейин майитни махсус ғассоллар ювишади. Пўлати қишлоғида яшовчи арабларнинг чўл ҳудудида истиқомат қилиб келаётганларининг аксарият қисмида эса майитни ўз қариндошлари ёки уруғлари ювади .

Сурхондарё вилояти Бойсун, Шеробод туманларидаги араб қишлоқларида ҳатто махсус қабристонлар ҳам мавжуд. Бойсундаги Работ қишлоғида «Араб мазор» қабристони жойлашган бўлиб, у ерга ўша ҳудудда истиқомат қилаётган араб уруғларигина дафн этилган. Шерободдаги «Ҳазрат Кўктош ота» қабристони ҳам ўтмишда фақат араб миллатига мансуб кишилар дафн этилган. Бироқ, кейинги йилларда араб ва ўзбек халқларининг яқинлашуви натижасида қабристон умумий ҳисобланади . Қашқадарё вилояти Бешкент шаҳри Нуқработ қишлоғида 4 та қабристон борлиги, Супибобо қабристони олдинлари асосан, араблар ўз майитини кўмганлигини аниқланди . Мотам

маросимлари йиллар ўтиши билан арабларнинг ўзига хос хусусиятини йўқотиб, маҳаллий халқлар билан яқинлашган.

Диний мотам маросимида эркак, аёллар алоҳида бўлади. Бизни қишлоқда маҳсус йиғловчи гуяндалар йўқ деб таъкидлайди. Шунингдек Аравон арабларда ислом дини кенг тарқалган. Янгича бир анъаналар шаклланди. Мотам маросимда эркак ва аёллар овоз чиқариб йиғлаш мумкин эмас деб таъкидлайди. Ахборотчининг таъкидлашича мотам маросимида биз 3 кунлик овқат пиширилмайди. Бугунги кунда айрим ўзига хос анъаналарда янгича шаклланмоқда бу ҳам замонавий трансформацияни кириб келиши билан боғлиқ бир қараш деб шаклланган.

Маҳсус таомлар пиширилмайди бизда олдинлар бизни қишлоқда вафот этган хонадона холвайтар пиришган уларнинг таъкидлашича майитга осон бўлиши учун холвайтар таёрлашган.

Қирғизистон Республикасида маҳсус таомлар йўқ уларни кунлик турмуш-тарзида майзидан ёғ олиниб кейин ўшани ёғига таёрланади. Ёғини қозонда йўқ кейин қўлда ёғни сиқиб чиқариб ҳисобланади.

Аёллар қабристонга шанба кунлар боришади. Ош сўйиқ овқат мотам маҳсус таом вафот этган хонадонга қўйлаб юришади.

Отинойимлар ўша вафот этган хонадонда маҳсус таом пиширилади. Маҳсус таом учидан кейин еттисида масалан, палов пиширилади. Мотам маросимида аёлларнинг ўзи алоҳида жамоат бўлиб ўтиради, қабрни зиёрат этиш суннат деб таъкидлайди.

Тожикистон Республикасида уларни айтишига қараганда, жаноза бор, жанозада ҳеч қандай маҳсус таом йўқ, эртаси эрталаб аёллари, фарзандлари, оға-инилари, яқин дўстлари қабрга боради, эрталаб қуёшда у ерда ўтириб, дуо қилинади. Шу ерда ҳар ким яна тарқалишиб, жаноза бўлган уйга борилади. Ҳозирги кунда бидъат дейди, қолиб боряпти бу нарсалар, бизлар энди жанозага келса, жанозага келдингми бўлди, йўлда юрма, энг катта савобини шу кун олдинг, деб таъкидлайди.

Ҳар бир халқнинг тумуш тарзи ва урф-одатлари ўзгача ҳисобланади. Айнан араб ва ўзбек халқларининг айрим жиҳатлари ўхшаш бўлиши мумкин. Дафн-мотам маросимларида арабларнинг баъзи ҳолатлари маҳаллий халқлар турмуш тарзидан фарқланади. Марказий Осиёнинг айрим қишлоқларида вафот этган кишининг яқинлари бир ёки икки кийимлик мато олиб келиб майитнинг қариндошларига ёки майитнинг устига ташлайди. Ахборотчиларнинг маълумотларига кўра, бу вафот этган кишига оғирлик тушмасин деган мақсадда амалга оширилган. Айрим ахборотчиларимизнинг таъкидлашича, ўтган асрнинг 80-йиллари охирига қадар диний мотам маросимида ўзига хос муҳим хусусиятлардан бири бу маросимга келган кишига бир бўлак мато ёки пул бериш бўлган. Аммо ҳозирги даврга

келиб, мотам маросимида қабр қазиган кишига бир кийимлик мато берилади . Яна бир муҳим жиҳат илгари мотам маросимида иштирок этганларга мато, чой, совун каби турли хилдаги маҳсулотлар бериб келинган. Респондентларнинг таъкидлашича, бу каби маросимлар мотам маросимида неча киши келганлигини аниқлаш учун қилинган. Ҳозирги кунда мотам маросимига кишилар нарса олиш учун эмас, аксинча, фарз сифатида қатнашади . Айрим одамларнинг мотам маросимларида майитнинг устига 100 кийимликкача мато ташлаш ҳолатлари юз бермоқда, баъзан эса 10–15 кийимлик мато ташланмоқда. Мато майитнинг қариндошлари томонидан ташланади ва бу матоларни қариндошларига қайтариб беришади. Бу каби ҳолатлар исрофгарчиликдан бошқа нарса эмас, деб ҳисобланди.

Дарҳақиқат, мотам маросими бошқа маросимлар каби ўзига хос бир қатор хусусияти билан ажралиб туради. Хусусан, бу борада Қашқадарё вилояти Миришкор тумани Жейнов кишлоғидаги арабларнинг дафн маросимлари ўзига хосдир. Чунки уларнинг дафн маросими ўзининг ранг-баранглиги, архаик урф-одатлари билан ажралиб туради. Жейнов арабларининг ўзига хос муҳим жиҳатларидан бири бу дафн маросимида майитни ошхонадан чиқариш савоб ҳисобланади . Айрим ахборотчилар вақт ўтиши билан мотам маросимлари ўзининг таркибий тузилмасини ўзгартирганлигини таъкидлашади. Кейинчалик инсон вафот этгандан сўнг майитни уйнинг эшиги, деразаси орқали чиқарилган . Жейнов арабларининг муҳим жиҳатларидан яна бири инсон фожиали воқеа туфайли вафот этса, уни икки эшикдан чиқарилади . Чунки уларнинг тасаввурида, бу марҳум орқасидан кейинги фожиа содир бўлишнинг олдини олади, азроил марҳум чиққан уйга қайтиб келмаслиги учун уни адаштиришга интилган.

Сурхондарё вилояти Шеробод туманида яшовчи арабларнинг ўзига хос одатларидан бири марҳум дафн этилганидан сўнг кечки пайт марҳумнинг катта ўғли томонидан «қора чироқ» тайёрланиб ёқилишидир. Ахборотчиларнинг таъкидлашича, чироқнинг ёқилиши майитнинг руҳини шод қилади . Жумладан, дафн маросимига келган марҳумнинг яқин қариндошлари дарвозадан таъзияхонага йиғлаб киришади ва мусибатда қолган кишиларнинг бўйнидан кучиб, йиғлайди. Ушбу одат Қашқадарёда «бўйин олар» деб аталади .

Жаноза ўқиб бўлишгандан сўнг майитни кўтариш жараёнида бошқа арабларда кузатилмайдиган ҳолатни Жейнов арабларида кузатиш мумкин. Яъни майитни қабристонга олиб кетишда мотам маросими иштирокчилари бошидаги дўппи ва чопонларини тескари кийиб ўтиришган. Бу ҳолат то майитни олиб чиқиб кетгунларича давом этган . Айрим ахборотчилар бу ҳолат ҳозирги кунгача сақланиб қолганлигини таъкидлашса, баъзилар эса бу каби жараёнлар ҳозирги кунда ўтказилмайди, деб қайд этди. Чунки йиллар ўтиши билан

мотам маросимида айрим жиҳатлар ўзгаришга учраши ёки туб ерли ўзбек, тожик ва бошқа миллат вакиллари билан яқин муносабатлари туфайли ассимиляциялашув жараёни юз бериши табиий ҳолат ҳисобланади.

Мотамнинг махсус кийими оқ ва кўк рангда бўлиб, марҳум 60 ёшдан кичик бўлса, икки йил давомида мотам либоси ечилмаган. Бухорода аёллар бошига оқ рўмол боғлаган. Аввал марҳумнинг қизи, синглиси ва бошқа ёш жувонлар аза кийимларини ташлаб, бошларига қизил рўмол ўраб олишган. Марҳумнинг хотини, онаси кўк ва оқ кийим кийишган. Либослар бир йил мобайнида кекса момолар томонидан ўғли ёки қизи вафоти муносабати билан то аза кийими тўзиб кетгунгача кийилган. Мотамда кўпинча қора кийим кийиб келишган. Косон араблари мотам маросимида мос кўк кийимни марҳумнинг йигирмасигача кийишган. Жумладан, Айвач, Аравон, Косон, Шеробод арабларининг бирига ўхшаш жиҳатлари шундаки, улар қизил ва чиройли кийимларни мотам маросимида кийиб боришмаган.

Арабларнинг мотам маросимларида ҳам «белбоғ ечди» маросими ўтказилади. Бу маросимда майитнинг яқин қариндошлари томонидан амалга оширилади. Улар 3 кун давомида белларга белбоғ боғлаб юрган. Кейинчалик эса белбоғларни ечиб 40 чиққанича фақат бошларига дўппи кийиб юрган.

Ахборотчиларнинг хабар беришича, ўлимлик учун ғамланган мато, газмол, оқ сурп, бўз, дока кафанлик учун ажратилиб, улар эркак учун тахминан 16–24 метр, аёллар учун эса 28–30 метрлар чамаси атрофида, ҳатто баъзи бадавлат, ўзига тўқ кишиларда бир тўп, яъни 60–70 метргача бўлган. Бундан ташқари, кекса кишилар учун кийимлик ва пойабзалдан ташқари баъзи вақтларда қишлоқдаги дўконларда кафанлик учун, шунингдек, азадорлик учун матолар топилмай қолиши мумкин. Лекин қишлоқдаги айрим дўкон мудирлари ана шундай маросимлар учун 1–2 тўп, яъни 60–120 метр оқ ва кўк читларни сақлаб қўйишган.

Ахборотчиларнинг айтишича, руҳлар, яъни ота-боболаримиз арвоҳи овқатланади, деб марҳумнинг қариндошлари унинг қабри тепасига овқат олиб боришган. Аслида, ушбу овқатларни турли қуш ва ҳайвонлар еб кетган, одамлар эса руҳлар қуш ва ҳайвон қиёфасида чиқиб овқатни истеъмол қилади, деб ҳисоблаганлар.

«Маърака» арабча сўз бўлиб, «жангдан сўнг», «жанг майдони» маъносини англатади. Ҳозирда бу сўз халқ маросимларини англатувчи сўз ҳисобланади. Кўп ҳолларда таъзия маросимлари бўлса, халқимиз орасида «фалончининг маъракаси бўлди», деган ибора ишлатилади.

Кузатишлар давомида ўз аҳамиятини йўқотаётган урф-одатларнинг баъзилари, масалан, ўзини уриб, додлаб йиғлаш, садр, давра, таҳлил тоши ва кейинги даврларда пайдо бўлган йиртишлар, нон, майиз, пул ва шу кабиларни бериш одатлари, ҳатто, еттилик,

йигирмалик, олти ойлик каби таъзия маросимлари айрим жойларда йўқолиб уч кунлик маросимлар ўтказилмоқда. Масалан, навҳа (ўзини уриб, додлаб йиғлаш) ва садр тепиш одати ҳозир ҳам Қашқадарёнинг ўзбек, айниқса, тожик ва араблар яшайдиган кишлоқларида жуда кучли сақланган, шаҳарларда эса ёшлар вафот этсагина йиғи, садр қилинади. Кексалар вафот этганда кўп жойларда деярли йиғи қилинмайди. Шу ўринда ҳам кишлоқ билан шаҳар ўртасида тафовут мавжудлиги қайд қилинади. Бугунги кунда диний дафн маросимларини бир тизимга солиш ишларида ҳукуматимиз томонидан юртилаётган сиёсат муҳим ҳисобланади.

Мотам маросимида тут дарахтидан махсус тобут яшашган. Майитни олиб чиқишда хонадон эгалари тобут устига уч хил мато ташлашган. Матони баъзи ҳолларда қариндошлар олиб келишган. Айрим вақтларда матони олиб келган қариндошларига уч кундан сўнг қайтариб беришган. Ахборотчиларнинг таъкидлашича, матонинг қайтариб берилиши марҳумга оғирлик тушмасин, деган мақсад билан боғлиқ ҳисобланади. Самарқанддаги Чархин араблари эса матони имом ва қабр қазиган кишиларга беради. Агар майит эркак киши бўлса, тобутга баланд қилиб тол боғланади. Ўзбекистон араблари мотам маросимининг бошқа халқларникидан ажралиб турадиган ўзига хос жиҳатларидан яна бири майитнинг эркак ёки аёл эканлигини билдирадиган ҳолатдир. Эркаклар тобутининг оёқ томони очик, аёлларнинг тобути атрофи эса қизил рангли, қарияларнинг тобути оқ рангли мато билан ўралади.

Чархин кишлоғида қаршилиқ араблар мавжуд шунингдек, Айвайч каби кишлоқларда ҳам Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудлардан кўчиб бориб жойлашган араблар мавжуд эканлиги ҳам диққатга сазавордир. XX асрнинг 70-йилларига қадар ўзига хос анъанавий мотам маросимини ўтказганлар. Улар марҳум чиққан хонадон томи устидан узун ип ташлашган. Ип уч кун давомида осилиб турган. Ахборотчилар ипнинг осилиб туриши сабабини аниқ айта олмади. Ип ташлаб қўйиш хонадонда мотам бўлганлигининг белгиси, шунингдек, руҳни қайтариш мақсади билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Маълумки, мотам маросимлари кишининг вафот этганлиги муносабати билан марҳум хотирасини ёд этиб ўтказилади. Қадимги мисрликларда кўк ва яшил ранг ҳаёт ва ободончиликнинг рамзи ҳисобланган. Ислом динида мазкур ранглар илоҳий кучга эга деб қаралган. Хусусан, пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) ва Хизр пайғамбар, шунингдек, баъзи бир авлиёлар ҳаётида бу рангнинг аҳамияти катта бўлган. Кўк рангнинг осмон билан боғлиқлиги унинг илоҳийлигидан далолат беради. Рус шарқшуноси В. В. Бартольд теурийлар даврига оид манбалардан аниқланишича, Муҳаммад Султоннинг ўлим маросимида Амир Темур ва барча лашкарлар кўк ва қора либос кийишган, ҳаттоки оқ рангли отда юриш ҳам тақиқланган. Бу Соҳибқирон даврида ҳам мотам маросимида жуда

катта эътибор қаратилганлигидан далолат беради. Тадқиқотлар жараёнида азадорлардан диний мотам маросимида кўк рангли кийим кийишларининг сабабини сўралганида, улар «кўк ранг, аввало, вазминлик, мотам белгиси» деб таъкидладилар.

Мотам маросимларида мархум хотирасига аза тутган яқин қариндош аслида азанинг учинчи куни ўтказиладиган «кир ювди» маросимида оқ ёки кўк рангдаги матолардан тикилган аза кўйлақларини кийишган. Бу одат «кўк кийиш» деб юритилган. Аза кийими оқ, ҳаво ранг, кўк рангли рўмол ва кўйлақдан иборат бўлган. Эри вафот этган аёл ёстикдошининг азаси учун қора кийим кийса, мархумнинг бошқа яқин қариндошлари кўк кийимлар кийган. Тошкентда эса, асосан, қора ранг азадорлик белгиси сифатида қабул қилинган. Ушбу этник жамоаларда қизил ранг ҳам мотам рамзи ҳисобланган. Бева аёл азадорлик белгиси сифатида аксарият ҳолларда қизил рангли дурра билан пешонасини боғлаб олган.

Марказий Осиё арабларининг мотам билан боғлиқ маросимларини таҳлил қилиш даврида ўзига хос баъзи жиҳатлар ўрганилди. Жумладан, азадорларнинг мотам маросимларида мевали ёки тол дарахтидан ингичка қилиб ясалган ҳасса тутиб, бўйнига докани узунасига ташлаб, чопон кийиб йиғлаб ўтирган. Мархумнинг энг яқин қариндошлари ҳассага суяниб йиғлаш одати араблар орасида кенг тарқалган бўлиб, ҳассага суяниб йиғловчилар «ҳассакашлар», деб номланган. Ҳасса суянчиқ вазифасини ўташи билан бирга, ушбу хонадоннинг ўз устунидан айрилганлиги рамзий маъносини ҳам билдиради. Қолаверса, халқда қанча кўп ҳасса суяниб йиғланса, мархумга шунча енгил бўлади, деган тушунча ҳам мавжуд. Фарғона водийси ўзбекларида вафот этган кишининг яқин қариндошлари (эркаклар) дафн маросими куни қўлларига ҳасса (асосан, янги қирқилган қора тол новдасидан ясалган) олиб, унга суянган ҳолда мархум қўйилган хона атрофида айланиб, дод-фарёд қилиб, нола чекиб, марсия айтиб йиғлаган. Эркаклар дафн маросимида чўп олиб йиғлашиб, белга оқ боғлаш таъзия белгисидир.

Тадқиқотлар жараёнида баъзи қишлоқлардаги арабларнинг диний мотам маросимида иноэтник ҳолатни ҳам кузатдик. Жумладан, Бухоро вилоятининг баъзи қишлоқларида азадорлар ҳасса олиб, қабргача йиғлаб боради. Майитни кўмиб келгандан сўнг бир марта исмини айтиб, дод-фарёд қилиб йиғлашади. Эркаклар қўлларига таёқ олиб ўз дардларини айтиб йиғлаб, «ғаниматим отам», «ғаниматим онам, яккаланиб қолдириб кетдингиз», деб йиғлаганлар. Ҳассани айрим жойларда турли хил чуплардан фойдаланилади.

Арабларда шундай бир одат борки, жаноза ўқилгунича мархумнинг яқин эркак қариндошлари белбоғ боғлаб ўтирган, баъзи араб қишлоқларида эса мазорга бориб, белидаги белбоғини ечган. Майитни қабристонга қўйиб келгандан сўнг белбоғни

чопоннинг ичидан боғлаганлар. Садр маросимида эркаклар чопон кийиб, белбоғ боғлашган, аёллар эса мотам белгиси ҳисобланган кийим-кечаклар кийган.

Ислом динийга эътиқот қилувчи халқлар кузатиладиган бир ҳолат мавжуд. Жумладан мотам муддати бир йил бўлиб, мархумнинг яқин кишилари бир-бирларига оқ кийимлик тақдим қилади. Мотам либосларини ташлаб, оқ оддий кийимларини кияди .

Аёлларнинг ўзига хос чопон шаклида бичиб тикилган уст кийими – мурсак илгари жуда ҳам кенг тарқалган. Бухоро, Хоразм ва Қашқадарёда энги тирсаккача калта ва кенглиги билан, Самарқанд ва Тошкентда узун энсиз, билаккача бўлган энги билан фарқланган . Аёллар мотам маросимининг махсус кийими сифатида «калтача» тикканлар. Калтача махсус тикувчи қария момолар томонидан тикилади. Кийимнинг тикилиши яқтакка ўхшаш бўлиб, икки ёнида жияк ва чоки бор, узун эмас, балки калта бўлганлиги учун ҳам халқ ўртасида «калтача» номи билан аталган. Калтача ҳар доим диний мотам маросимида аёллар томонидан кийиб борилади . Калтачани мархумнинг яқин қариндошлари бўлган хотин-қизлари кияди.

Советлар ҳукмронлиги йилларида қабристонларда темир панжара ва ёдгорлик тошларини ўрнатиш анъанага айланди. Баъзи тадқиқотчилар қабр устига ёдгорлик ўрнатиш одати илдизларини қадимги аجدодларнинг мурда чиқа олмаслиги учун қабрга тош бостириб қўйиш удуми билан боғлайдилар . XX асрнинг 50-йилларида қабрларда темир панжара ва устунлар ўрнатилган бўлса, 80-йилларда табиий мармар, гранит ва мармар увокларидан қўйиб ишланган қурама ҳашаматли қабр тошларини (ёдгорликлари) қўйиш оммавий урф бўлган.

Хулоса қилиб айтганда Марказиё Осиё араблар XX асрнинг 50-йилларидан сўнг қабр атрофида ҳашаматли қилиб безатилган мармар тошига битик битиш, ёзувли хат, расм, гул кабиларни чизиш одат тусини олган. Ваҳоланки, ислом динида қабр тошига расм солиш, ҳар хил сўзлар битиш қатъиян ман этилган. Лозим топганда қабрнинг белгиси сифатида бирор тош қўйилган. Аммо тадқиқотлар даврида шунга гувоҳ бўлдики, араблар ўзлари учун махсус сағаналар курдирганлар.

Фойдаланилган адабиётлар:

[1] Лэйн Э. У. Нравы и обычаи египтян в первой половине XIX века. – М.: Наука, 1982. – С. 392–396; Хисматулин А. А., Крюкова В. Ю. Смерть и похоронный обряд в исламе и зароастризме. – СПб. Петербургское Востоковедение, 1997. – С. 81–83; Родионов М. А. Этнография Западного Хадрамаута. – М.: Вост. Лит-ра, 1994. – С. 141–144; Лот А. Туареги Ахаггара. – М.: Наука, 1989. – С. 190–192.

[2] Лобачёва Н. П. Общественная и семейная обрядность народов Средней Азии и Казахстана. Вторая половина XX века (Этнографический аспект) / Расы и народы. – М.,

2001. – С. 182.

[3] Аширов А. А. Ўзбек халқи мотам маросимларида зардуштийлик излари // Ўзбекистон тарихи. – 2002. – № 1. – Б. 65; Мотам маросимларининг бошқа ҳудудларда ўтказилиш борасида батафсилроқ Қаранг: Насриддинов Қ. Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари. – Тошкент: Мерос, 1996.

[4] Дала ёзувлари. Тожикистон Республикаси Хатлон вилояти Шартуз тумани Айвадж қишлоғи. 2023 йил.

[5] Ўзбек совет энциклопедияси. 1-жилд. – Тошкент: Наука, 1971. – Б. 171.

[6] Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти Косон тумани Пўлати қишлоғи. 2023 йил.

[7] Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Шеробод тумани Нуриддин Муродов қишлоғи. 2011 йил.

[8] Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти Бешкент шаҳри Нукрабод қишлоғи. 2019 йил.

[9] Дала ёзувлари Қирғизистон Республикаси Ўш вилояти Аравон тумани 2023. йил.

[10] Дала ёзувлари Қирғизистон Республикаси Ўш вилояти Аравон тумани 2023. йил.

[11] Дала ёзувлари. Қирғизистон Республикаси Жалолобод вилояти Бозорқўрғон тумани Арстанбоп қишлоғи. 2023. йил.

[12] Дала ёзувлари. Қирғизистон Республикаси Жалолобод вилояти Бозорқўрғон тумани Арстанбоп қишлоғи. 2023. йил.

[13] . Дала ёзувлари. Қирғизистон Республикаси Жалолобод вилояти Олабуқа тумани Софед Булон қишлоғи. 2023. йил.

[14] Дала ёзувлари Хоразм вилояти, Хазорасп тумани, Муҳамман қишлоғига. 2024. йил.

[15] Дала ёзувлари Хоразм вилояти, Хазорасп тумани, Муҳамман қишлоғига. 2024. йил.

[16] Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Денов тумани Боғдод маҳалласи. 2011 йил.

[17] Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Денов тумани Юрчи қишлоғи. 2011 йил.

[18] Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти Миришкор тумани Жейнов қишлоғи. 2022 йил.

[19] Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти Миришкор тумани Жейнов қишлоғи. 2011 йил.

[20] Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Денов тумани Боғдод маҳалласи. 2023 йил.

[21] Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Шеробод тумани Нуриддин Муродов қишлоғи. 2011 йил.

[22] Насриддинов Қ. Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари. – Тошкент: Мерос, 1996.

[23] Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти Миришкор тумани Жейнов қишлоғи. 2017

йил.

- [24] Шаниязов К. Узбеки–карлуки. – Ташкент: Фан, 1964. – С. 156.
- [25] Кармышева Б. Х. Архаическая символика в погребально-поминальной обрядности узбеков Ферганы // Древние обряды верования и культы народов Средней Азии. – М., 1986. – С. 156.
- [26] Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Шеробод тумани Нуриддин Муродов қишлоғи. 2011 йил.
- [27] Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти Косон тумани Арабхона қишлоғи. 2023 йил.
- [28] Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти Косон тумани Пўлати қишлоғи. 2017 йил.
- [29] Насриддинов Қ. Н. XIX аср охири – XX асрнинг 80- йилларида ўзбек халқининг анъанавий дафн маросимлари Қашқадарё вилояти маълумотлари асосида. Тарих фанлари ном... дисс. – Тошкент, 1995. – Б. 36.
- [30] Кармышева Б. Х. Архаическая символика.... – С. 155.
- [31] Насриддинов Қ. Н. XIX аср охири – XX асрнинг 80-йилларида ўзбек халқининг.... – Б. 183.
- [32] Дала ёзувлари. Самарқанд вилояти Нарпай тумани Чархин қишлоғи. 2015 йил.
- [33] Дала ёзувлари. Бухоро вилояти Қорақўл тумани Баландбоши қишлоғи. 2023 йил.
- [34] Дала ёзувлари. Самарқанд вилояти Нарпай тумани Чархин қишлоғи. 2012 йил.
- [35] Шукуров Ш. М. «Шахнаме» Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция. М.: Наука, 1983. – С. 126.
- [36] Бердимуродов А. Гўри Амир мақбараси. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси, 1996. – Б. 37.
- [37] Андреев М. С. Поездка летом 1928 году в Касансайский район (север Ферганы) // Известие общества для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами. – Ташкент, 1929. – С. 115.
- [38] Фарғона вилоятининг Аввал қишлоғида марҳум вафот этган куни аёлларга катта қизил рўмол берилиб, унинг чап томонини аёллар бошига ташлаб, учларини 4–5 та тугунча қилиб тугиб қўйишган. Қаранг: Кармышева Б. Х. Архаическая символика погребально–поминальной обрядности узбеков Ферганы / Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. – М., 1986. – С. 148; Қизил байроқ корейсларда ҳам мотам белгиси ҳисобланган. Қаранг: Цой В. С. Изучение семейной обрядности корейцев Казахстана // Советская этнография. – 1983. – № 2. – С. 99.
- [39] Баялиева Т. Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов – М.: Фрунзе, 1972. – С. 69.
- [40] Дала ёзувлари. Бухоро вилояти Когон тумани Арабхона маҳалласи. 2023 йил.

- [41] Люшкесвич Ф. Д. Некоторые особенности этнического развития групп ирони в Узбекистане / Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. – М., 1980. – С. 212.
- [42] Раҳматилло Қосим Усмон ал-Ўший. Мархумни дафн этиш маросимлари ва шаръий васият. – Ўш, 1993. – Б. 14.
- [43] Дала ёзувлари. Бухоро вилояти Вобкент тумани Арабхона қишлоғи. 2012 йил.
- [44] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006. Т.1. – Б. 559.
- [45] Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси – Тошкент: Ўқитувчи, 1994 – Б. 152.
- [46] Дала ёзувлари. Самарқанд вилояти Нарпай тумани Чархин қишлоғи. 2012 йил.
- [47] Бўриев О., Шоймардонов И. Тириклар қалбида мангу // Фан ва турмуш. – 1994. – №2. – Б. 25.